

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07>
УДК 94(477.54)«1931/1933»:322

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ДУХОВЕНСТВО ХАРКІВЩИНИ В ЧАСИ ГОНІНЬ ТА ПОНЕВІР'ЯНЬ (1931–1933)

Стаття присвячена вивченню становища духовенства та релігійних громад Харківщини під час насильницької колективізації та Голодомору. Проаналізовано науковий доробок попередників та зроблено висновок, що хоча за останні десятиріччя з'явилися численні роботи, у яких висвітлено різні аспекти цієї проблематики, загалом розвиток подій у регіонах і особливості їх перебігу, зокрема в Харківській області, вивчені в історіографії все ще недостатньо та здебільшого поверхово, що робить її дослідження науково актуальним. Джерельна база статті ґрунтується на матеріалах періодики, опублікованих тематичних збірниках документів, а найважливішим її складником є раніше не опубліковані матеріали архівів. Насильницька суцільна колективізація сільського господарства супроводжувалась атеїстичним штурмом суспільства, форсованою його секуляризацією, різким погіршенням становища духовенства та релігійних громад усіх конфесій.

Як цитувати: Волосник Ю. Духовенство Харківщини в часи гонінь та поневір'янь (1931–1933). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2026. Вип. 70. С. 141–163. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07>

How to cite: Volosnyk Yu. The Clergy of Kharkiv Region in a Time of Persecution and Hardship, 1931–1933. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 70. PP. 141–163. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-70-07> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Для боротьби з релігією та духовенством більшовицька влада в умовах голоду і Голодомору активно застосовувала широкий набір методів: податковий натиск, непосильні натуральні поставки сільськогосподарської продукції та перешкодження священникам збору пожертвуваль, примусову купівлю облігацій державних позик, безпідставні штрафи, «трудова мобілізація», репресії, розкуркулення і вислання, заборону здійснювати богослужіння, відмову реєструвати священнослужителів, створення нестерпних умов їх перебування в селах і закриття молитовень. Нормою повсякденної поведінки представників місцевої адміністрації щодо духовенства та церковного активу стали відверта брутальність та приниження їх людської гідності, знущання над церковно- та священнослужителями, що нерідко набували демонстративного характеру, наруга над релігійними почуттями вірян, грубе порушення норм законодавства, зокрема свободи совісті.

Ключові слова: секуляризація, духовенство, конфесії, Голодомор, репресії, колективізація, церковний актив, свобода совісті.

Ця публікація є продовженням нашої попередньої статті (Volosnyk 2025, 132–151). Атеїстичний штурм суспільства радянською тоталітарною державою, поновлений у 1930-ті рр., супроводжувався масовим закриттям храмів, їхнім нищенням, переслідуванням духовенства й вірян, агресивною атеїстичною пропагандою. Цей потужний більшовицький «безбожний штурм» охопив усі без винятку регіони України. Однак попри те, що тема антирелігійних гонінь початку 1930-х рр. загалом отримала в останні десятиліття пристойне відображення в історіографії (Ignatusha 2004; Rubl'ova 2007; Lysenko 2011; Yevseeva 2012; Conquest 1993; Husband 1998; Luukkanen 1994), особливості перебігу тих трагічних подій в різних регіонах України, зокрема на Харківщині, що постраждала найбільше, все ще залишаються недостатньо вивченими.

Тому автор статті ставить за мету схарактеризувати становище духовенства та релігійних громад в умовах насильницької колективізації та Голодомору на Харківщині.

Хронологічні межі статті — 1931–1933 рр., тобто час проведення суцільної колективізації, Голодомору, початку здійснення «безбожної п'ятирічки».

Територіальні межі — територія Харківщини в адміністративних кордонах початку 1930-х рр.

Джерельною базою статті стали опубліковані тематичні збірки («Мартирологія українських церков у 4 т.», т. 1, 1987; «Голодомор 1932–1933 років на Харківщині», 2008), періодична преса («Безвірник», 1934), матеріали архівів (ДАХО, ЦДАВО України, ЦДАГОУ).

Під час проведення в країні суцільної примусової колективізації становище духовенства та релігійних громад різко погіршилось. За активної «допомоги» з боку влади інтенсивно відбувався процес скорочення чисельності релігійних громад. За інформацією очільника української «філії» спілки воєвничих безвірників (СВБ) О. Г. Шліхтера, до ЦК КП(б)У лише за 1931 р. кількість релігійних громад в різних місцевостях УСРР (дані 120 районів) зменшилась на 15–50 % (а в деяких районах на обліку не перебувало вже жодної з них). І це при тому, що 1932 р. на території радянської України ще «залишалось 9 тис. молитовних будинків, 10 500 релігійних громад, 9200 слугівників (так у тексті — Ю. В.) культів всіх напрямків»¹ (Rubl'ova 2007, 205).

У першій половині 1930-х рр. тривав, постійно наростаючи, процес закриття церков і молитовень. Наприклад, за час з 1930 р. до початку 1934 р. в Україні було закрито понад 2 000 молитовних будинків, а понад третина релігійних організацій розпалася². За інформацією, що надходила з усіх районів УСРР до секретаріату президії ВУЦВК у лютому–березні 1932 р., вже чимала кількість храмів, які формально не були закриті, не використовувалась для богослужінь внаслідок «відсутності службовців культу». Повідомлення про це надійшли від переважної кількості районів УСРР (у Харківській області з Лозівського, Нововодолазького, Куп'янського, Старосалтівського, Ізюмського, Золочівського, Олексіївського, Сахновщанського, Балаклійського та багатьох ін.) вже навесні 1932 р.³

¹ ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців). Ф. 1 (фонд ЦК КП(б)У). Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 6.

² Антирелігійна робота між двома з'їздами ВКП(б). *Безвірник*. 1934. № 1. С. 3.

³ ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1 (фонд ВУЦВК). Оп. 8. Спр. 124. Арк. 6, 8, 34, 57, 73, 81, 86, 91, 132 зв., 145, 190, 199, 201, 203, 204, 211, 219, 223, 250.

Зокрема, за відомостями Петрівського райвиконкому Харківської області (березень 1932 р.), що були направлені до секретаріату президії ВУЦВК, у районі функціонували лише 10 молитовень, а не «функціонували через відсутність “служника культу”» — 4⁴. За інформацією Балаклійського райвиконкому (22 березня 1932 р.), у районі діяло 25 молитовень, тоді як «не використовується молитовень за відсутністю службовців культу» — 7⁵. Липецький райвиконком сповіщав секретаріат президії ВУЦВК 23 березня 1932 р., що 3 церкви «не використовується за браком служителів культу», тоді як «функціонує 10 молитовень»⁶. У Великобубнівському районі Харківщини станом на 16 березня 1932 р. функціонувало 17 молитовень, але 6 молитовних будинків не діяли через «відсутність службовців культу»⁷.

Уже в цей час в багатьох районах склалася ситуація, коли через брак кадрів духовенства не функціонувало непропорційно багато молитовень. Наприклад, в Олексіївському районі Харківщини у березні 1932 р., за даними райвиконкому, ще «працювало» 12 храмів, тоді як «б — не використовуються, бо немає служників культу» — тобто через нестачу священнослужителів не працювало 50 % храмів від кількості діючих⁸. У деяких районах Харківщини цей відсоток був ще вищий. Зокрема, з Сахновцанського району тоді ж надійшла інформація про те, що діючих храмів було 9, а таких, що «не використовуються через відсутність службовця культу» — 6 (тобто 2/3 від числа працюючих в районі молитовень не функціонували внаслідок «дефіциту» кадрів священнослужителів)⁹. Ще гірша була ситуація в Куп'янському районі: тут служба Божа відбувалася в 16 молитовних будинках, а 11 «за браком службовців (культу — Ю. В.)» не діяло. Тобто майже 69 % храмів від числа тих, що діяли в районі, не функціонували з причини «відсутності» кадрів духовенства¹⁰.

⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп.8. Спр.124. Арк. 219.

⁵ Там само. Арк. 6.

⁶ Там само. Арк. 8.

⁷ Там само. Арк. 57.

⁸ Там само. Арк. 34; Оп.6. Спр. 216. Арк. 7.

⁹ Там само. Оп. 8. Спр. 124. Арк. 250.

¹⁰ Там само. Арк. 73.

Така інформація від райвиконкомів звучить дивно, якщо згадати, що, за даними О. Г. Шліхтера, в Україні у 1932 р. ще нараховувалось 9 200 представників духовенства. Нагадаємо також, що станом на 1 січня 1933 р., за відомостями бюро культів Харківської міськради, у Харкові та приміській смузі (тобто з навколишніми населеними пунктами) було офіційно зареєстровано 235 служителів релігійного культу різних конфесій¹¹. Хоча навряд чи інформація бюро культів міськради є повною та вичерпною (оскільки на цей час деякі відомі в місті священнослужителі, що їх згадано в цьому документі, виїхали за кордон (Е. Мілейковський, С. Ляде) або були репресовані (П. Кратиров, В. Ільгін та ін.) чи перебували «на покої» або вже відійшли у вічність (П. Кратиров (помер невдовзі після засудження), С. Х. Самуелян, Р. А. Узбеков)¹² (Pravoslavnaia enciklopediya 2009, 363, 437).

Тобто справа була зовсім не у відсутності достатньої кількості кадрів духовенства, як це намагалась представити офіційна влада, а в іншому. Влада, особливо на місцях, як і раніше, чинила всілякі перешкоди та здійснювала шалений тиск на представників духовенства, залякуючи їх і змушуючи залишати свої парафії. У зв'язку з тим, що місцеві органи влади продовжували тиснути на духовенство, Чугуївське вікарне управління в червні 1932 р. скаржилося до відділу культів ВУЦВК, що сільради Троїцького району «...шляхом адміністративного впливу на духовенство і церковні ради перешкоджали здійсненню богослужінь храмах, фактично не закритих», що районна влада «...не виправляє перегини сільрад, які порушують радянське законодавство». У цій скарзі також ішлося про те, що «у селах Троїцького району... під тиском сільрад священники змушені були залишати свої парафії, і знов призначених священників сільради не допускають здійснювати богослужіння. В селах Сиротино та Н.-Красне сільради здійснюють тиск на священників з метою змусити їх залишити парафії»¹³. Всеукраїнська церковна рада УПЦ у Харкові в жовтні 1931 р. у своєму зверненні до ВУЦВК зазначала,

¹¹ ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. Р-845 (фонд Харківського окрвиконкому). Оп. 2. Спр. 1081. Арк. 1–7. Підраховував автор.

¹² Там само. Арк. 1–7; Спр. 938. Арк. 152.

¹³ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Арк. 29–29 зв.

що в тих районах, де парафії і храми ще не ліквідовані, «... місцева влада утруднює використовувати релігійним громадам свої храми, утворює такі умови, при яких священник ніяк не може перебувати в парафії»¹⁴.

В Охтирському районі в 1932 р. у громади євангельських християн-баптистів місцевою владою без будь-яких пояснень були відібрані релігійні книжки та заборонено «проведення молитовних зборів»¹⁵. Нерідкими також були й випадки фізичного насильства, побиття церковнослужителів, погрози зброєю (не кажучи вже про повсякденне моральне приниження духовенства) з боку місцевих можновладців (і не лише їх), що уособлювали тоталітарну владу на місцях¹⁶. Зокрема, голова сільради с. Ніколаївка (Дворічанський район Харківщини) М. Колесников (1931 р.) побив місцевого священника В. Долгова і тероризував інших священників, яких призначали в Ніколаївку. Через це, як вказувалося у надісланій скарзі, «упродовж року вікарне управління не може призначити постійного священника»¹⁷. У липні 1932 р. ВУЦВК переслав до Охтирського райвиконкому скаргу «служника культу» с. Журавного М. Коренєва про «виселення його з квартири та відібрання зерна й картоплі». У надісланій відповіді райвиконком без «зазріння совісті» повідомив ВУЦВК, що М. Коренєва з квартири «ніхто не виганяв», «зерна та картоплі не забирали» та що він сам «залишив с. Журавне»¹⁸.

У листі-відповіді до секретаріату ВУЦВК (січень 1932 р.) Олексіївський райвиконком Харківщини був змушений визнати, що в с. Друга Старовірівка місцева сільрада вчинила «натиск на прибулого попа» Є. Сапухіна, який приїхав у село вже після офіційної реєстрації в райвиконкомі. За словами останнього, його не тільки не допустили «до виконання пастирських обов'язків», але й вигнали зі Старовірівки¹⁹. Сільрада

¹⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 199. Арк. 8.

¹⁵ Там само. Спр. 177. Арк. 116.

¹⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 320, 321; ДАХО. Ф. Р-408 (фонд Харківської міськради). Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 61–61 зв.

¹⁷ Там само. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 269.

¹⁸ Там само. Спр. 177. Арк. 111–112.

¹⁹ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7, 144.

с. Береки «різними заходами перешкоджала місцевій релігійній громаді заарендувати квартиру для служника культу», а отже, позбавляла священника можливості проживати в цьому селищі²⁰. Голова Куземівської сільради на Куп'янщині (листопад 1932 р.) щоденно погрожував «службовцю культу» Я. Сороці арештом, тюрмою, знущався з нього в присутності міліціонера та активістів, використовуючи ненормативну лексику, і вимагав залишити с. Куземівку²¹.

Важким тягарем для кліриків, що мешкали в сільській місцевості, було притягнення їх до виконання різних натуральних поставок, зокрема картоплі та м'яса. Хоча законом було заборонено притягати священнослужителів до виконання таких поставок, якщо вони не займалися сільським господарством, але влада на місцях постійно вдавалася до таких дій²². Незаконного обкладання (1932 р.) натуральним податком у 15 пудів картоплі (це майже чверть тонни!) зазнав священнослужитель хутора Шевченка (що біля Харкова) К. Владиков. Ринкова вартість 15 пудів картоплі становила 500 крб — великі гроші на той час²³. Священнослужитель релігійної громади с. Опришек Глобинського району Харківської області М. І. Комарецький скаржився на дії сільської ради (1932 р.), яка оподаткувала його м'ясним податком в розмірі 66 кг м'яса, хоча він «ніколи жодного зв'язку з сільським господарством не мав»²⁴.

При цьому представники влади виявляли свавілля та нерідко відверту брутальність щодо священнослужителів. Ось типовий приклад. У травні 1933 р. священник с. Міхновки Решетилівського району Харківської області О. Васановський звернувся до секретаріату ВУЦВК із заявою, в якій повідомляв про незаконне притягнення його до виконання м'ясозаготівель за куркульською ставкою — 94 кг м'яса²⁵.

²⁰ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 7.

²¹ Там само. Оп. 7. Спр. 197. Арк. 155, 158–158 зв.

²² Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 303, 333, 335.

²³ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 49.

²⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 161.

²⁵ Там само. Арк. 253.

Він звернувся по допомогу до прокуратури, але отримав відмову. Тим часом міліція склала акт про злісне ухиляння священнослужителя від виконання обов'язкових поставок, щоб притягти до кримінальної відповідальності. Голова сільради Тертичний викликав священника до сільради, кричав на нього й лаявся, погрожуючи: «ідіот, я тобі голову поверну назад, душу вон, а гроші плати». Потім посадив його під арешт на дві доби, після цього знову арештував, протримав у сільраді цілий день, не давши священнику здійснити богослужіння в церкві. Напередодні Великодня 1933 р. Тертичний знову протримав Васановського в сільраді під арештом і не дав здійснити урочисте пасхальне богослужіння²⁶.

Місцева влада не припиняла практику примусового нав'язування священнослужителям купівлі облігацій державних позик, попри те, що офіційно така заборонялася²⁷. Віряни Ново-Георгіївської церкви с. Ново-Олександрівка Троїцького району в січні 1932 р. скаржилися до ВУЦВК на дії місцевої влади, яка «запропонувала» служителю культу придбати позику на 300 крб, а коли він відмовився, то йому заборонили здійснювати «релігійні потреби»²⁸. Голова Дементіївської сільради Липецького району в серпні 1932 р. заборонив проведення богослужінь у місцевій церкві, «заарештував голову церковної ради та служителя культу», примусив їх купити облігацій держпозики на суму 700 крб та наклав податок у розмірі 1 652 крб²⁹.

І. Власовський, посиляючись на нариси протоієрея Демида Бурка «З книги буття Української Церкви», опубліковані в журналі «Рідна Церква», зазначає, що він «подає цінні відомості зі стану УАПЦ в Україні 30-их рр., але, на жаль, в тих нарисах мемуарного характеру скупі фактичного історичного матеріалу з життя УАПЦ в тих часах». «В 1931 й 1932 рр., — пише о. Бурко, — плановий погром Церкви на Україні та й у всьому СРСР наче був притих, можливо з причин обурення в Європі. Советська преса почала частіше писати, що влада,

²⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 253–253 зв.

²⁷ ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1912. Арк. 52–52 зв.

²⁸ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 177. Арк. 66.

²⁹ Там само. Спр. 200. Арк. 1, 2.

мовляв, не переслідує Церкви, а дозволяє лише вільну антирелігійну пропаганду, що ліквідація парафій та знесення церков dokonується “з волі трудящих”. Про заслання та замучених священнослужителів та преса мовчала; іноді лише подавались короткі вістки, що такого-то єпископа заарештовано “як контрреволюціонера”. Але офіційне тимчасове послаблення советських утисків на Церкву не перешкоджало активістам антирелігійної пропаганди на місцях. Кожен з них міг тероризувати священників, а то й позбавляти їх життя, кожен мав право збиткуватися над святощами й руйнувати церкви, не відповідаючи за ці злочинства. Таких фактів було дуже багато» (Vlasovs'kiy 1998, 325).

Тривали розкуркулення і репресії. В цей час розкуркулили значну кількість церковного активу — церковних старост, регентів церковних хорів, сторожів, членів церковних рад і п'ятидесятків. У березні 1931 р. у с. Колупаївці Липецького району був заарештований ДПУ за антирадянську агітацію та висланий до Північного краю терміном на 3 роки церковний староста Ф. І. Рошупкін (Reabilitovani istoriieiu 2008, 1, ch. 2, 354). Церковний староста с. Велика Цапівка Золочівського району Т. П. Тельний 1932 р. був розкуркулений і в квітні того ж року висланий в адміністративному порядку за межі України (Reabilitovani istoriieiu 2005, 1, ch. 1, 479). 1931 р. було розкуркулено колишнього псаломщика храму Різдва Божої Матері с. Черкаські Тишки О. П. Семейкіна (Pravoslavnaia enciklopediia 2009, 434). За повідомленням протоієрея Архангело-Михайлівської церкви М. Ільїна с. Ново-Краснянки (Куп'янщина) (серпень 1931 р.), багато членів церковної п'ятдесятки зазнали розкуркулення³⁰.

Однією з форм тиску на духовенство була заборона священнослужителям ходити по будинках вірян з молитвою для збирання пожертвувань, що набувало особливого значення в умовах голоду і Голодомору 1931–1933 рр. Зокрема, начальник Печенізького району міліції в повідомленні, що було направлено до адміністративного управління НКВС УСРР (січень 1931 р.) повідомляв (далі мовою оригіналу — Ю. В.): «Цим доно-

³⁰ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 171. Арк. 22 зв.

шу, що Н.-Бурлуцькій релігійній громаді тимчасово відмінено збирати добровільні пожертвування на користь церкви, так як по Н.-Бурлуцькій сільраді стягували другі податки, а також село на той момент було в напруженому стані проти всіх кампаній»³¹. Це означало, що і релігійна громада, і духовенство мали залишитися без будь-яких коштів. У травні 1931 р. секретаріат ВУЦВК переслав до Балаклійського райвиконкому «...заяву служника релігійного культу Миколи Суслова — мешканця с. Вишневе про заборону ходити йому з молитвою по хатах віруючих перед релігійними святами»³². Священнослужитель с. Благодатного Великобурлуцького району М. Тимофіїв наприкінці грудня 1932 р. теж скаржився до секретаріату ВУЦВК, що місцевий райвиконком «заборонив йому ходити по будинках віруючих з молитвою перед релігійними святами — Різдвом та Пасхою». Секретаріат ВУЦВК нагадав райвиконкому, що «відвідування служителями культу будинків віруючих дозволяється безперешкодно» і що вони «мають право збору пожертв під час відправи по будинках віруючих перед святами Різдва і Пасхи»³³.

Одним з дієвих засобів обмеження діяльності духовенства була безпідставна відмова в реєстрації священнослужителів в адміністративних органах. Нагадаємо, що чинним законодавством був встановлений порядок, за яким «жодний служник культу не повинен приступати до виконання своїх релігійних обов'язків до реєстрації в окладмінвідділі чи в райадмінвідділі...»³⁴. Рубежанський райвиконком (1932 р.) чинив перешкоди реєстрації «службовців культу», зокрема не брав на облік «службовця культу» С. Лядського при Троїцькому молитовному будинку»³⁵. Керівництво Сватівського райвиконкому (березень 1932 р.) не лише відмовилося взяти на облік «службовців культу при Сошественському молитовному будинку» в с. Сватово, але й звернулося до ВУЦВК з клопотанням відмовити священнослужителям С. Зуммеру

³¹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 315.

³² Там само. Спр. 215. Арк. 186.

³³ Там само. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 413–414.

³⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 5 зв.

³⁵ Там само. Оп. 7. Спр. 171. Арк. 17, 28.

та Н. Чернявському в реєстрації, мотивуючи це тим, що останній нібито «групував навколо себе всю контрреволюційну наволоч, яка проводила агітаційну роботу проти колгоспів...»³⁶. Охтирський райвиконком (березень 1932 р.) безпідставно відмовлявся брати на облік «служителя культу» В. Богданця, без чого той не міг провадити служби³⁷.

А Петрівський райвиконком Харківщини у квітні 1931 р. пішов ще далі, ухваливши спеціальну директиву, що забороняла (всупереч конституції) священнослужителям «відправляти релігійні треби для віруючих». Служителю культу Я. Г. Мартинову райвиконкомом навіть було надано про це спеціальну довідку³⁸. Віряни с. Ольшани Харківської округи (жовтень 1931 р.) також скаржилися до ВУЦВК, що місцева влада заборонила їм відправляти «релігійні потреби»³⁹.

Раніше, у липні 1931 р., секретаріат ВУЦВК надіслав до Чугуївського райвиконкому лист від місцевих священнослужителів, які скаржилися на заборону відправляти їм релігійні треби⁴⁰. Священник Введенської церкви с. Нижньої Писарівки С. Полікарпов (червень 1931 р.) здійснював панахиди на місцевому цвинтарі в день проводів, за що місцева влада на нього наклала штраф 100 крб. У ВУЦВК, куди він звернувся з заявою, йому роз'яснили, що штраф не є законним, а до Старосалтівського райвиконкому було надіслано відповідне повідомлення про звільнення священнослужителя від сплати штрафу. Та коли Полікарпов з'явився в Нижній Писарівці, його негайно викликали до сільради та посадили під арешт. Разом із священником за несплату такого штрафу посадили й голову місцевої церковної ради та деяких її членів. Такі арешти тривали декілька днів поспіль, поки не було сплачено штраф. Лише після цього їх звільнили⁴¹.

Аналогічні дії з боку влади навесні 1931 р. відбулися в с. Хотімлі, де на священнослужителів Чугуївського вікаріатства (6-й округ)

³⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 180. Арк. 112.

³⁷ Там само. Спр. 177. Арк. 114.

³⁸ Там само. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 133.

³⁹ Там само. Спр. 214. Арк. 92.

⁴⁰ Там само. Спр. 217. Арк. 44.

⁴¹ Там само. Оп. 7. Спр. 179. Арк. 267–267 зв.

М. Помізанського та Семенова головою Хотімлянської сільради також було складено акти за здійснення ними панакхид на цвинтарях Хотімлі та Нижньої Писарівки без дозволу Старосалтівського райвиконконкому (Ignatuscha 2004, 221). Це при тому, що секретаріат ВУЦВК у травні 1931 р. дав роз'яснення «що відправу панакхидок на кладовищах не можна вважати за публічну релігійну церемонію, тому... будь-якого дозволу як релігійній громаді, так і віруючим брати не треба»⁴².

Однак навіть після цього мало що змінилося. Про це, зокрема, свідчить звернення від 18 квітня 1932 р. єпископа Гавріїла, який від імені Чугуївського єпархіального управління, просив інспектора культів при секретаріаті ВУЦВКу скасувати незаконне розпорядження Старосалтівського РВК про заборону благочинному служити панакхиди на кладовищах. «Поховання без молитви також поступово ставало сумною новою традицією», — зазначає Т. Євсєєва (Yevseeva 2004, 329).

В умовах колективізації типовими явищами були такі дії з боку представників місцевої влади та активістів щодо релігійних громад і духовенства, які ображали релігійні почуття вірян⁴³. Зокрема, восени 1931 р. до ВУЦВК надійшла заява від Тучнянської общини євангельських християн Ульяновського (Харківщина) району, де йшлося про одну з таких витівок з боку голови сільради (далі мовою оригіналу): «... 20 вересня 1931 р. о 10 год. вечора головою сільради П. Барановим зроблений такий вчинок: не запитавши общини і її п'ятидесятки, не діждавшись ключа від молитовного будинку...», він зламав двері і «увійшовши у молитовний будинок відкрив комсомольські збори, котрі проводив у картузах і з курінням табаку...». Після комсомольських зборів у приміщенні молитовні залишилось багато недопалків «і плакатів, писаних на бумазі та по кафедрі»⁴⁴. У своєму поясненні Баранов все заперечував, а скаргу пояснив помстою з боку керівників місцевої громади баптистів⁴⁵. Загалом під час колективізації, як слушно зазначає

⁴² ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 129.

⁴³ Там само. Спр. 218. Арк. 94, 106, 165; Оп. 7. Спр. 172. Арк. 102; ДАХО. Ф. Р-408. Оп. 8. Спр. 1913-б. Арк. 8 зв.

⁴⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 165.

⁴⁵ Там само. Арк. 168.

О. Лисенко, була постійна «наруга сільських активістів над релігійними віруваннями селянства, що зачіпала як внутрішній психологічний стан селянина (віра в Бога, потойбічний світ як перспективу “вічного радісного життя”, уявлення про справедливую побудову “світу на основі божих заповідей”), так і символи (ікони, хрести, церковні будівлі, священні могили)» (Lysenko 2011, 37, 176).

У квітні 1933 р. 66-річний протоієрей Різдва-Богородичної церкви с. Вишневого Балаклійського району Іван Жилін скаржився інспектору релігійних культів ВУЦВК Г. Катуніну на свавілля голови місцевої сільради Ільченка. Останній, як зазначав Жилін, «13 квітня ... взяв мене з церкви у сільраду, лаяв мене поганими словами, не дав служити Страсті Господні, посадив мене під арешт на замок і тримав чотири дні голодним, 16 квітня наказав забиратися з Вишневого і не служити в церкві, відібрав ключі від церкви за те, що немає (церковної — Ю. В.) п'ятидесятки... З ним брали участь лаяли і безчестили мене його співробітники ... Жінки просили голову Ільченка відпустити мене служити в церкву та обіцяли сплатити податки, але він їх вигнав з сільради. Таким чином парафіяни на Пасху залишились без богослужіння, а я опинився викинутим на вулицю без роботи та без квартири»⁴⁶. Але на цьому поневіряння І. Жилина не скінчились. Після свого вигнання він оселився на квартирі на хуторі Дудниковка, але невдовзі сільрада заявила господині будинку, що якщо «вона буде тримати попа у себе на квартирі, то її вигонять з колгоспу». В інспектора культів ВУЦВК Жилін запитував: «Що робити? Порадьте, де мені жити можна і де мені можна працювати, щоб не пропасти з голоду на вулиці»⁴⁷.

У створеній більшовицькою владою атмосфері класової ненависті та антирелігійної істерії, що охопила країну на початку 1930-х рр. відбувалися вбивства священнослужителів. Зокрема, наприкінці травня 1933 р. в одному з сіл Ізюмського району був убитий 73-річний священнослужитель С. Р. Евва⁴⁸. Сучасні дослідники наводять факти

⁴⁶ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 130. Арк. 236.

⁴⁷ Там само. Арк. 236 зв.

⁴⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Харківська область. Кн. 2. Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 193.

жорстоких вбивств священнослужителів, що відбувалися і в інших районах, що входили тоді до складу Харківської області (Olits'kuj 2018, 91–92).

На початку 1930-х рр. знов спостерігається посилення тиску з боку владних структур на духовенство і вірян, вчинення різних перешкод під час здійснення релігійних обрядів — освяченні джерел, полів, проведенні хресних ходів тощо. Робилося це найчастіше з надуманих причин. Наприклад, напередодні свята Хрещення Господнього (січень 1932 р.) керівник міліції м. Чугуєва відмовив місцевій громаді вірян у проведенні традиційного Хресного ходу, пояснюючи це тим, що в місті розміщуються військові частини і Хресний хід, мовляв, «буде заважати рухові й безпеці» (Ignatuscha 2004, 221). Це були явно незаконні дії з боку органів влади на місцях.

Використовувався і такий метод «впливу» на духовенство, про який у своєму листі (грудень 1932 р.) до секретаріату ВУЦВК обурено згадував патріарший екзарх в Україні митрополит Харківський Костянтин (Дьяков): «...Екзарше управління в Україні просить секретаріат ВУЦВК зробити своє залежне (так у тексті — Ю. В.) розпорядження районам України взагалі відносно припинення безцільних викликів духовенства в сільраду, і навіть найчастіше вночі, де допускаються знущання над духовенством і без того знемагаючим від непосильних та безкінечних податків»⁴⁹.

Широко продовжували використовувати «трудові мобілізації» священнослужителів для виконання (у примусовому порядку) різних робіт. За ухиляння від них священнослужителів нещадно штрафували⁵⁰. Наприклад, у с. Липці Липецького району Харківщини сільська рада притягла в примусовому порядку священників К. Попова та О. Бутова до роботи на городах, а в с. Константинівка Краснокутського району до роботи знов (як і в попередні роки) були притягнуті священник П. Сухов і члени його родини. Такі випадки, судячи зі звернення влітку 1931 р. голови обновленського священного синоду митрополита

⁴⁹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 1.

⁵⁰ Там само. Арк. 267.

Пимена до ВУЦВК, були зовсім не поодинокі⁵¹. За інформацією, що була надіслана до ВУЦВК з Харківського округу Олексіївським райвиконкомом у січні 1932 р., визнавалися факти незаконних дій влади щодо духовенства, зокрема й примусове притягнення «в с. Лозова служника культу Соломка до копання буряків разом з усіма позбавленцями» тощо⁵².

Чимало проблем для священнослужителів створило скасування сплати військового податку та заміна його трудовою повинністю («трудовим відбутком» мовою закону УСРР від 7 грудня 1930 р.), яку в обов'язковому порядку мали відбувати служителі релігійних культів віком від 20 до 40 років. При цьому один з пунктів закону передбачав: «Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання» (цит. за: Yevseeva 2012, 157, 159).

Притягнутих до трудової повинності священнослужителів влада використовувала переважно на важких фізичних роботах, нерідко у віддалених районах України, без надання днів відпочинку та без повідомлення їм чіткого терміну проходження повинності. Священники І. Веснянцев, О. Діонісєв, Ф. Шкуратенко, що відбували трудову повинність на Харківському тракторобуді, у своєму зверненні до митрополита Костянтина (травень 1931 р.) просили його клопотати перед «вищими громадянськими властями про скорочення нам терміну відбування труд повинності». Зі схожим клопотанням невдовзі звернувся й псаломщик О. Чумаковський, який просив замінити трудову повинність на сплату грошового податку⁵³. Внаслідок цього нововведення не лише священнослужителі, але й їхні сім'ї опинилися в дуже скрутних умовах, оскільки на термін проходження ними трудової повинності парафії залишалися

⁵¹ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 267.

⁵² Там само. Спр. 216. Арк. 7.

⁵³ Там само. Спр. 218. Арк. 255, 256.

без священнослужителів, без здійснення богослужінь, а отже, релігійні общини залишалися без коштів і родини священників були позбавлені коштів для існування⁵⁴. Один зі згаданих вище кліриків священник Кирило-Мефодіївської церкви с. Райгородка 2-го Куп'янського благочиння І. Т. Веснянцев «мав сім'ю з 4 душ». Він спочатку виконував військово-трудова повинність в м. Коростені (на Волині), працюючи на важких роботах в каменоломні, а потім на Харківському тракторобуді та поінформував ще в березні 1931 р. митрополита Костянтина про своє скрутне становище⁵⁵. Священнослужитель тоді також повідомив, що, попри наказ наркомату праці УСРР про демобілізацію тих, хто відбуває трудову повинність, його не звільняють⁵⁶ (Yevseeva 2012, 163).

Отже, для врегулювання цього питання та полегшення становища представників духовенства, що проходили трудову повинність, патріарший екзарх митрополит Харківський і Охтирський Костянтин Дьяков мусив звертатися до ВУЦВК. В одному з таких звернень до вищої влади (червень 1931 р.) він вказував, що «...сім'ї призваних приречені на голодне існування» і просив ВУЦВК «полегшити важке становище служителів культу», притягнутих до трудового відбутку⁵⁷ (Yevseeva 2012, 164).

Керівництво радянсько-компартійних органів та очільники органів держбезпеки, нагнітаючи антирелігійну атмосферу в країні, всіляко намагалися представити релігійні конфесії у виключно негативному світлі, спотворити картину їх реальної діяльності, приписати їм неіснуючі «контрреволюційні злочини» та наміри. Доповідаючи у ЦК КП(б)У про масовий вихід селян з колгоспів України (липень 1932 р.), заступник голови ДПУ УСРР К. М. Карлсон наголошував: «В деяких місцях посиленню тенденцій до виходу з колгоспів сприяє діяльність куркульського, церковного та іншого ворожого елементу, спрямована на розвал колгоспів...»⁵⁸.

⁵⁴ ЦДАВОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 218. Арк. 144, 255–259 зв.

⁵⁵ Там само. Арк. 58, 259.

⁵⁶ Там само. Арк. 58.

⁵⁷ Там само. Арк. 144–144зв.

⁵⁸ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. Харків: Оригінал, 2008. С. 39.

Тим самим виправдовувалась необхідність посилення репресій проти духовенства і вірян. Зокрема, якщо за період вересень-листопад 1932 р. трійкою та особливою нарадою ДПУ УСРР було розглянуто 23 справи про «церковно-сектантську контрреволюцію» з 45 звинуваченими⁵⁹, то лише за час з кінця листопада 1932 р. до 1 січня 1933 р. секретно-політичний відділ ДПУ УСРР за звинуваченням у «церковно-сектантській контрреволюції» заарештував уже 738 осіб, з яких 183 були діючими служителями культу, а ще 54 — колишніми⁶⁰.

У своїх оцінках діяльності «церковників» не «відставало» від чекістів і керівництво української філії СВБ. «Релігійники... докладають усіх сил, щоб пристосувати свою реакційну діяльність до сучасних умов, діяльність, спрямовану проти будівництва соціалізму. Слід відмітити, що в деяких випадках це їм вдається...», — читаємо в матеріалах до доповіді «Про стан та перспективи антирелігійної роботи на Україні», що їх підготував для ЦК КП(б)У «головний атеїст» УСРР О. Г. Шліхтер (квітень 1932 р.). «...Немає жодного заходу партії та уряду, проти якого б не виступали релігійні організації всіх мастей. Є цілком певні факти участі церковників і сектантів у всіляких змовах проти колгоспів, проти незаможників, проти сільських активістів»⁶¹. Серед численних звинувачень у різних «контрреволюційних» злочинах «церковників» пролунало з метою дискредитації духовенства і вірян звинувачення «... про переховування релігійниками хліба по вітцях, ямах, могилах на цвинтарі», зокрема на Куп'янщині та в інших районах УСРР⁶².

Використовуючи подібні звинувачення як привід, влада проводила обшуки в представників духовенства в пошуках прихованих запасів збіжжя. Проте наслідки таких перевірок виявились скромними. Зокрема, наприкінці грудня 1932 р. заступник голови раднаркому УСРР К. Сухомлін у доповідній записці до ЦК КП(б)У навіть навів «випадок

⁵⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор. С. Богунов. Київ: «КМА», 2008. С.473–474.

⁶⁰ Там само. С. 487–489.

⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5309. Арк. 7.

⁶² Там само. Арк. 8.

з попом с. Лиговки, під час обшуку в якого знайдено лише 22 фунти зерна»⁶³ (пер. з рос.)^{*}.

Голодомор 1932–1933 рр. забрав життя багатьох представників духовенства. Матеріали «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.» дозволяють зробити висновок, що жертвами Голодомору на території Харківщини є щонайменше 11 служителів культу, з яких 4 священники. До цієї цифри не входять 3 померлі церковні сторожі та дружина священника⁶⁴.

Проте й в умовах Голодомору представники церкви, самі сильно потерпаючи від голоду, намагалися надати можливу допомогу голодуючим селянам, що в цей період масово заповнили міста, сподіваючись отримати продовольчу допомогу. Наприклад, глава УПЦ митрополит І. Павловський та настоятель Воскресенського собору в Харкові протоієрей М. Кохно, всупереч забороні представників радянської влади впускати до церков голодуючих селян, порушили цю вимогу 1933 р. Голодуючим не лише дозволили постійно перебувати в соборі, але й організували їм допомогу. За ці дії І. Павловського та М. Кохна заарештували, їм винесли суворе попередження, а невдовзі, у лютому 1934 р., Воскресенський собор було закрито та незабаром зруйновано⁶⁵.

Прийдешнє майбутнє не «обіцяло» священнослужителям нічого доброго. У своєму виступі на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) Й. Сталін, підбиваючи підсумки першої п'ятирічки, заявив: «Опинились вибитими з колії останні рештки вмираючих класів: приватні промисловці та їхня челядь, приватні торгівці... колишні

⁶³ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині ... С. 113.

^{*} Тут і далі, якщо не вказано інше, усі переклади належать авторові.

⁶⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Харківська область. Кн. 1. Харків: Фоліо, 2008. С. 303, 486, 530, 543, 566, 595, 683, 803, 838; Кн. 2. Харків: Золоті сторінки, 2018. С. 134, 222, 416, 482, 319, 328, 601. На жаль, в документах у багатьох випадках соціальний стан померлого та причина смерті взагалі не вказувалися.

⁶⁵ Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскіп» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1038.

дворяни та попи, куркулі та підкуркульники...та усі інші антирадянські елементи». І далі вже в дусі власної теорії «загострення класової боротьби» наголошував: «...ці колишні люди розповзлися по наших заводах і фабриках, по наших установах...колгоспам і радгоспам... З чим вони прийшли туди? Звісно, з почуттям ненависті до радянської влади, з почуттям лютої ворожнечі...Єдине, що залишається їм робити, — це капостити та шкодити робітникам, колгоспникам, радянській владі, партії. І вони капостять як тільки можуть... Завдання полягає в тому, щоб вибити цих колишніх людей з наших же власних підприємств та установ і остаточно їх знешкодити» (пер. з рос.), — давав настанови компартійно-радянському апарату та органам НКВС радянський диктатор⁶⁶.

Отже, наведений матеріал свідчить, що на початку 1930-х рр. духовенство на Харківщині, як в усій країні, опинилося у край тяжкому становищі. Форсована секуляризація суспільства в її радянському виконанні супроводжувалася безпрецедентним в історії широкомасштабним насильством. Більшовицька держава, реалізуючи на практиці «безбожну п'ятирічку» в умовах насильницької колективізації та Голодомору, здійснювала політику гонінь та переслідувань священно- та церковнослужителів і вірян. Використовуючи широкий арсенал методів — репресії, залякування, адміністративні обмеження, позаекономічний примус та економічний натиск, влада робила все від неї залежне, щоб знекровити духовенство, зменшити його чисельність, підірвати авторитет священнослужителів, звести нанівець або істотно послабити вплив інституту релігії та церкви в радянському суспільстві.

«Нормою» поведінки можновладців на місцях (з мовчазного «благословіння» центральної влади та в умовах фактичної безкарності) щодо духовенства, церковного активу та вірян нерідко були відверта брутальність, приниження людської гідності, систематичне знущання над священнослужителями, що часто мало демонстративний характер, а також грубо порушувало норми законодавства про свободу совісті.

Внаслідок цього на Харківщині вже на початку 1930-х рр. значна кількість формально ще не закритих храмів перестала функціонувати

⁶⁶ Сталин И. Итоги первой пятилетки. Доклад 7 января 1933 г. *Сочинения*. Т. 13. Москва: Госполитиздат, 1951. С. 207, 211.

через штучно створені владою перешкоди духовенству здійснювати богослужіння та постійне перешкоджання дозволеній чинним законодавством релігійній діяльності.

Список літератури / References

Husband W. B. Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance, 1917–1932. *Journal of Modern History*. Vol. 70. No. 1. PP. 74–107. <https://www.doi.org/10.1086/235003>

Ignatuscha O. Instytutysijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)

Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

Konkvest R. Zhnyva skorboty: radians'ka kolektyvizatsiia i holodomor. Kyiv: Lybid', 1993. 235 s. (In Ukrainian)

Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 235 с.

Luukkanen A. The Party of Unbelief: The Religious Policy of the Bolshevik Party, 1917–1929. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1994. 274 p.

Lysenko O. Diial'nist' sil's'kykh aktyvistiv iak odyz z faktoriv vynykennia selians'kykh povstan' vesnoi 1930 r. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine: Little-Known Names, Events, and Facts]. 2011. Vyp. 37. S. 166–179. (In Ukrainian)

Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 166–179.

Olits'kyj V. O. Blazhenni hnani za pravdu... (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumschyni v 1920–1930-ti roky. Sumy: Trytoriia, 2018. 242 s. (In Ukrainian)

Оліцький В. О. Блаженні гнані за правду... (репресії проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки. Суми: Тристорія, 2018. 242 с.

Pravoslavnaya enciklopediya Khar'kovschiny / Sost. i otv.red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и отв. ред. А.Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn.1, ch.1 / Obl. red. kol.: Dulub V. H., Bakirov V. S., Yarmysh O. N. ta in. Kharkiv: Oryhinal, 2005. 800 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн.1, ч.1 / Обл. ред. кол.: Дулуб В. Г., Бакіров В. С., Ярмиш О. Н. та ін. Харків: Оригінал, 2005. 800 с.

Reabilitovani istoriieiu. Kharkivs'ka oblast'. Kn. 1, ch. 2 / Obl. red. kol.: Terekhov I. O. ta in. Kyiv; Kharkiv: Oryhinal, 2008. 672 s. (In Ukrainian)

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1, ч. 2 / Обл. ред. кол.: Терехов І. О. та ін. Київ; Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

Rubl'ova N. Represii proty «tserkovnykiv i sektantiv» v URSR, 1917-1939 rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* [From the Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]. 2007. No. 1 (28). S. 205–219. (In Ukrainian)

Рубльова Н. Репресії проти «церковників і сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1 (28). С. 205–219.

Vlasovs'kiy I. F. Narysy istorii Ukrain'skoi Pravoslavnoi Tserkvy. Repryn. vyd. V 4 t. T. IV. Ch. 1. Kyiv: Ukrain'ska Pravoslavna Tserkva Kyivs'koho patriarkhatu, 1998. 384 s. (In Ukrainian)
Власовський І. Ф. Нариси історії Української Православної Церкви. Реприн. вид. В 4 т. Т. IV. Ч. 1. Київ: Українська Православна Церква Київського патріархату, 1998. 384 с.

Volosnyk Yu. Dukhovenstvo Kharkivschyny v umovakh pochatku kolektyvizatsii (druha polovyna 1929 — kinets' 1930 rokiv). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2025. Vyp. 67. S. 132–151. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07> (In Ukrainian)

Волосник Ю. Духовенство Харківщини в умовах початку колективізації (друга половина 1929 — кінець 1930 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 67. С. 132–151. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-07>

Yevseeva T. Zapil'ne rushennia/tylove opolchennia iak riznovyd hromadians'kykh obov'iazkiv pravoslavnoho kliru v 1930-ti rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, and Inquiries]. 2012. Vyp. 21. S.157–165. (In Ukrainian)

Євсєєва Т. Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських обов'язків православного кліру в 1930-ті рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2012. Вип. 21. С.157–165.

Yevseeva T. T. Diial'nist' spilky «voiovnychkh bezvirnykiv» Ukrainy pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii 1929–1933 rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, and Inquiries]. 2004. Vyp. 11. S. 303–331. (In Ukrainian)

Євсєєва Т. Діяльність спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE CLERGY OF KHARKIV REGION IN A TIME OF PERSECUTION AND HARDSHIP, 1931–1933

The paper considers the situation of the clergy and religious communities of Kharkiv region during the violent collectivization campaign and the Holodomor. A review of the existing scholarship leads to the conclusion that, while numerous studies addressing various aspects of this subject have appeared in recent decades, the regional dimension of events, including in Kharkiv Oblast, remains insufficiently and largely superficially treated in the historiography. Further research in this area is both timely and necessary. The paper's source base encompasses periodical publications, published thematic document collections, and, most importantly, a wide range of unpublished archival materials. The violent wholesale collectivization of agriculture was accompanied by an atheist assault on society, forcible secularization, and a sharp deterioration in the position of the clergy and religious communities of all confessions. In its campaign against religion and the clergy, the Bolshevik regime deployed, amid conditions of hunger and famine, a wide arsenal of methods: tax pressure, crushing requisitions of agricultural produce, obstruction of priests' collection of donations, forced buying of government bonds, frivolous fines, "labor mobilizations", repression, dekulakization and deportation, prohibition of religious services, refusal to register clergy, the creation of intolerable conditions for their residence in villages, and the closure of houses of worship. Outright brutality and humiliation of clergymen and church activists became routine for local administrators – including often ostentatious mockery of clergy and church officials, contempt for the religious feelings of believers,

and flagrant violations of the law, including the right to freedom of conscience and other fundamental civil rights and freedoms.

Keywords: secularization, clergy, religious confessions, Holodomor, repression, collectivization, church activists, freedom of conscience.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій.

У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 13.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 15.04.2026.

Дата публікації: 20.05.2026.

Date of publication: 20.05.2026.